

MURAD HASRATYAN

Prof., Doctor of Architecture

Corresponding-Member of the NAS of Republic of Armenia

muradhasratyan@rambler.ru

**ON DEMOLITION OF THE ARCHITECTURAL
HERITAGE OF ARMENIA BY ALIEN INVADERS
(11th to 20th cc.)**

Of the most important domains of Armenian culture it was Architecture that in the course of centuries suffered most from foreign conquerors invading Armenia (the Persians, the Arabs, the Tartars, the Turks), who fanatically demolished the monasteries and churches of the country, many of which were masterpieces of all-Christian culture. The greatest injuries were inflicted from the 11th century up to date by the Turks (represented by the Seljuks of the Ottoman Empire), in the 20th c. by the Turkish Republic, and after 1936 by the Transcaucasian Turks renamed “the Azerbaijanis”.

The Armenian historians and chroniclers have since the 11th century from the East to Transcaucasia and in the invaded and conquered territories of Asia Minor, reported intolerance of the Turkish established permanent settlers towards the cultural values of the country’s original inhabitants, in this case, the Armenians, intolerance towards structures, objects of art, manuscripts annihilating them first spontaneously, and then with intention and malicious design.

The first reports of this kind can be encountered in the chronicles by the history writer Samuel Anetsi and his Chronicles of the 12th century, the similar stories having being continued by his successors up until the 17th century. The historian reported about the capture and demolition of Ani by the Seljuk sultan Alpaslan in 1064: “...Alpaslan came and captured the capital Ani and severely ruined many churches”.¹

Samuel Anetsi’s “History” goes on to tell about the Turks burning the 1274 renowned 1274 monastery of Skevra.²

---

¹ Մամուլէկ Անեցի, 1898, p 107:

² Մամուլէկ Անեցի, Ibid., p 162:

The devastations inflicted by the Turks upon the Armenian churches and monasteries have been multiply reported in the lists of manuscripts and in small chronicles³.

To be noted is the following fact of religious intolerance: they demolished the cathedral renovated by Mkrtych Naghash in 1439⁴:

In 1483 in Vaspurakan "...the Turks demolished Skanchelagorts (miracle-working) monastery"⁵.

Data on demolitions are very numerous in the centuries 16th to 18th. "In the year 1543 Tokhat church was subjected to demolition by the Turkish nation..."⁶: "In the year 1565 ... the Turks demolished the Illuminator's chapel: in 1592 the Turks seized the Illuminator's church and transformed it into a mosque, ruined the Temple of God Mother and in its place erected a minaret"⁷:

After the seizure of Yerevan in the 16th c. by the Turks, the demolition of churches was mentioned by Yohanesik Vardapet in the book "A Brief History" printed as an appendage in the book by Samuel Anetsi. In 1583 the Ottoman army captured Yerevan and destroyed many churches using their stones to build a fortress⁸.

In Tokhat the Turks ruined the churches of Rock Township and St. Anna⁹.

1771. S. Lusavorich Church was burned in Ghalatia (Istanbul), whereas on April 17, 1794 the fire destroyed a newly built Armenian church in Bursa¹⁰:

No doubt, the demolitions of the Armenian building art like the secular and religious relics were done on a larger scale, not all are mentioned by the chronicle writers. However, unfortunately, it came out to be only a pre-history of the first massive Armenian genocide of the 19th c. 90-s and the Great Genocide of 1915, this process coinciding with the massive obliteration of the relics of Armenian Art and Architecture.

1894 – 1896. On the territory of Ottoman Turkey the massacres of the Armenian population, initiated and implemented by the bloodthirsty Sultan Abdul Hamid, resulting in more than two hundred thousand people being martyred was

---

³ Մանր ժամանակագրություններ: Հատոր 1, 1951, p. 167.

⁴ Ibid., pp. 627–628.

⁵ Ibid., p. 40.

⁶ Մանր ժամանակագրություններ: Հատոր I, p. 157.

⁷ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին, p. 179.

⁸ Սամուել Անեցի, p. 191.

⁹ Մանր ժամանակագրություններ: Հատոր II, p. 526.

¹⁰ Մանր ժամանակագրություններ: XIII–XVIII դդ.: Հատոր 1, p. 344.

accompanied by the demolition of hundreds of monasteries and churches. Henry Barbi, a witness to this massacre, wrote that about 300000 Armenians were victimized by Abdul Hamid's hangmen, 2500 localities were demolished, and 568 churches and monasteries destroyed or transformed into mosques.¹¹

Only fifteen years later, in 1909, there were the Armenian massacres of Kilikia, when 30000 Armenians were slaughtered through the complicity of the Young Turks, all churches and monasteries were burnt down and demolished in Adana, Tarson, Sis, Hajni and other locations.¹²

According to the official list published in Constantinople in 1904, there were 228 Armenian monasteries and 1958 churches in the Ottoman Empire (in working condition).¹³

The Great Massacre of 1915 was followed by a few years when almost all monasteries and churches were burnt down and demolished, their book depositories burnt, hundreds of vellum manuscripts, old books and church utensils stolen, i.e., numberless treasures of the Armenian culture were annihilated that had been a substantial part of the universal cultural human values.

By the officially composed listing in 1919, during the cultural genocide the numbers of fully or partially demolished objects were 229 Armenian monasteries and 1860 churches¹⁴

In 1915 there was the greatest disaster in the history of the Armenian Nation with its three most significant and irreplaceable losses: a) one and a half million dead; b) loss of territory of the Historic Armenia to the amount of three hundred thousand km²; c) immeasurable and priceless losses of the century-old National Culture.¹⁵

Obliteration of the material culture, in the first place the architectural structures, in this case levelling the Armenian monasteries and churches was aimed at cleansing all the territory of historic Armenia of all traces of the Armenians. To implementing this schedule, the following was also added: After the Genocide, the Turkish and Kurdish population of Western Armenia, following the preaching deliberately spread by the authorities, that the deported and obliterated Armenians used to hide their treasures in the walls of their dwellings and churches, so they had started digging at those abandoned structures, thus initiating their destruction.¹⁶

---

¹¹ Անրի Բարբի, 1919, p. 7

¹² Տ. Եարտըմեան, 2001, p. 30.

¹³ Ibid., p. 44:

¹⁴ 1915–1965: Յուշամատենան Մեծ եղեռնի, 1965, p. 1025.

¹⁵ Տ. Եարտըմեան, pp. 14–15.

¹⁶ Շ. Յովսէփեան, 2006, p. 1.

While in the Kemalist Turkey of 120-30-s the Armenian monuments were not officially demolished, in 1950-60-s there was a return to their programmed demolition. Using explosives they demolished the churches both in cities and villages, as well as the temples standing near monasteries at a distance from population centers.

Starting from 1965, after the 50th anniversary of the Great Genocide when in the Soviet Armenia under the pressure from the population, following the mandatory silence people started to write and talk about the Great Genocide, and a monument was erected in Yervan, a complaint was sent to UNESCO in connection with the demolition of Armenian architectural relics in Western Armenia, followed by a complaint from the Armeniency of the Diaspora).

Since the mid-1960-s the scientists of Western Europe (France and Italy in the first place) started to send expeditions to Western Armenia to examine and to present to the world scientific community the Armenian architectural monuments in their dilapidated condition, emphasizing their humanitarian value and significance. This action resulted in a counteraction by UNESCO, and in 1974, leaning upon its own limited sources, this entity issued an official declaration on the Armenian monuments on the territory of Turkey.

According to UNESCO, in 1915 of 913 standing churches and monasteries of Western Armenia, 464 were demolished, of which 252 levelled to the ground, while 197 are in need of an urgent renovation.

These data are too scarce because according to the 1912 official list by the Constantinople Patriarchy, there were 2200 acting churches and monasteries, therefore, by 1974 the Great Genocide subverted 2003 units.¹⁷

On the territory of Turkish Republic demolition of Armenian relics continued after the message by UNESCO as well. This process involved the Turkish Army as well: some churches that were still standing became targets for artillery bombardment exercises.

It is impossible to count one-by-one all Armenian architectural objects in Western Armenia. They are numberless. Some of the demolished specimen included most significant structures of the history of architecture.

The Cathedral of Tekor (478 – 490) is the earliest dated domed church in Christian architecture. However, in the early 20th century, this standing and active exclusive monument today remains in the form of a few piles of lime cement of the wall structure, while the holy specimen of the early Medieval art with select

---

¹⁷ Շ. Յովսէփեան, p. 4.

sculptures can be seen on the nearby houses and cowsheds of adjacent Turko-Kurdish villages.

The Cathedral of Tekor was an exceedingly valuable asset of the Armenian culture also because the construction record of the monument made about three decades following the demise of Mesrop Mashtots is the earliest available specimen of Armenian writing producing an authentic impression of the letters of the alphabet created by Mesrop.

St. Hovannes Church (631 – 639), architect Israel Goraghjetsi, the largest domed Armenian church, was active. Blown up in the 1950-s. Debris obliterated.

St. Theodoros Church of Bagaran (624 – 631) in its setup resembles the cross-building domed type of the Patriarchal Cathedral in Echmiadzin. The Ejmiadzin – Bagaran type of church building transgressed from Armenia through Byzantium to Western Europe, and in the 9th to 12th centuries was implemented in France, Italy and Greece. The church was blown up in the 1960-s.

Demolished and vanished without a trace were the churches St. Stepanos the Forerunner Cross-building church of Agarak (637), St. Anania Domed church of Alaman and many others. The well-known Cross-building Domed Cathedral of Mren (613 – 639) remained unattended, and looting of the lower wall stones by the dwellers of the surrounding villages brought it to the wrecking condition today. The latest demolished part was the southern wall.

Also blown up was St.Saviour Church built by Smbat A. Bagratuni (890 – 914), that once had been Mother See of the Armenian Apostolic Church.

Nearly all monasterial compounds of Western Armenia were large cultural centers, while many of them were masterpieces of ensemble architecture. They were all destroyed by bombing, blowing up, or by being used as quarries for the nearby Turks- or Kurds-populated villages.¹⁸

Confronting the borderline of the Armenian Republic, close to Ani, on the right bank of the Akhurian there is the Horomos Monastery founded in the 10th century. It flourished in the 13th century attaining the status of a great cultural center of the Middle Ages. The design of the the main church of the Compound, The compound is all rubble today; the royal sepulchers of the Bagratunis fully vanished.

Of the best compound of the Ani – Shirak Architectural Creative School four of the five churches of the Khtskonk Monastery, 10th – 11th cc., were blown up by

---

¹⁸ Արեւմտյան Հայաստանի հուշարձանների վիճակը 1915 թ-ից ի վեր, «Վարձք», 2010, N 2, pp. 2–64.

the Turks' authorities in 1962. The soul remaining S. Sargis church of the Compound (1027) is in a state of dilapidation.

In Shirak, they ruined the 11thc. Bagnayr monastery compound. The scheduled demolitions included the Vaspurakan and Taron monasteries.

The renowned Narekavank (10th – 11th cc.) was fundamentally demolished in the 1950-s. The large domed church S. Sandukht was replaced by a mosque and a village was laid out on the compound.

In Taron masses of lime cement remained from the monasteries of St. Karapet and St. Arakelots in Mush founded by Grigor Lusavorich. Lost with the latter was the tomb of David Anhaght, the greatest thinker of Old Armenia. The list of demolished monasterial architectural compounds can be easily continued.

The monuments of the Ani, the Sacred Capital of Armenia are in a very bad condition. The hewn stones have been torn off the walls by local villagers to accommodate for their building needs resulting in complete destruction of the unique two-storeyed central cupola of the Shepherd Church, while one half of St. Savior's Church built by the renowned architect Trdat was completely destroyed.

The Turkish authorities now have adopted a new strategy in order to distort the facts, to alienate even the demolished relics from the Armenian culture. The Ani tourism is a source of large income to Turkey. The Multilanguage guidebooks on the monuments are full of distorted and falsified data on historic facts. E.G., the city of Ani is presented as neither Armenian, nor Byzantine, but Seljukian, then Georgian. All secular structures of the city, the Zakarian two-storeyed hotel, the city bathhouse, et al. are presented as those of Seljuks, the splendid sculpture-ornamented church built by the rich man Tigran Honentsi – as Georgian, etc. The word "Armenian" is completely out of use. The Patriarchal Cathedral built in Ani by Trdat, a masterpiece of world architecture is in a dilapidated condition. The only monument preserved in Western Armenia is S. Khatch in Akhtamar (915 – 921), architect Manvel), the Turkish authorities presented its cosmetic renovation in 2007 with regard to the Armenian culture.

The authorities of another neighboring Turkish state of Azerbaijan, quite openly took advantage of a completely indifferent attitude by other relevant International organizations of UNESCO, in order to implement mass destruction of the relics of art and architecture located on territories under their control. Since the late 1988, in the years of the war for the liberation of Nagorno Karabakh, the Army of Azerbaijan, using artillery and tanks levelled to the ground 28 monasteries and

churches in Gandzak of Northern Artsakh.¹⁹

The districts of Historic Armenia Goghtan, Ernjak and Jahuk after the Soviet power having been established in Transcaucasia, was ceded to Azerbaijan under the name “Nakhijevan Autonomous Republic”, which was a fateful event for the Armenian population of those regions as well as for thousands of Armenian art and architecture.

In 1986 there were 200 registered monasteries and churches in Nakhijevan Autonomous Soviet Republic, 60 chapels and holy places, 86 burial places with about 23000 tombstones and cross-stones.¹ Only in Agulis there were 12 standing churches and the St. Tovma Monastery compound.²⁰

The unique open-air museum of cross-stones at the cemetery of Jugha, preserving the medieval memorial art – over 4000 cross-stones as shaped tombstones was bulldozed in 2005 by the Azerbaijan authorities, monuments were destroyed and dumped into the Araks river.²¹ That action was observed from the territory of Iran on the opposite bank of the river, it was filmed and presented to UNESCO, with no consequences whatever.

The destruction of thousands of cross-stones in Jugha cemetery is an inhuman act of cultural genocide by the Azerbaijani authorities, however, it is only a single episode. It has become clear that all Armenian monasteries and churches of Nakhijevan were obliterated at the same time. That was the reason why no foreigners were admitted to Nakhijevan for about two decades. Only in 2005 an English explorer Stephen Sim managed to visit the erstwhile Armenian settlements. His published reports were shocking. On the places of St. Karapet and St. Hakob Hairapet compound she could see only bulldozed spaces.²²

The same fate fell to the lot of Agulis churches and the monastery of St. Tovma (with murals by Nagha, Hovnatanian and valuable sculptures), S. Astvatsatsin of Tsghna, S. Grigor Lusavorich of Mesropafank, S. Hakob Hairapet of Parakar, S. Astvatsatsin monasteries and churches in all villages. After perpetrating those criminal offenses Azerbaijan declared that on the territory of Nakhijevan there were no Armenian traces and there had never been any.

To summarize, the massive and methodical annihilation of the Armenian architectural and memorial relics by the two neighboring states of the Armenian Republic are in actual fact a crime against human civilization.

---

¹⁹ Ս. Կարապետյան, 2009, pp. 88–91.

²⁰ Ibid., pp. 20–33.

²¹ Jugha, 2006, pp. 3–15.

²² Ս. Կարապետյան, pp. 91–92.

St. Hovhannes Church of Bagavan, 631 – 639. (Photo by H. Orbeli, 1911)

St. Hovhannes Church of Bagavan, Remaining Site, 2008. (Photo by S. Karapetian)

The Monastery of Horomos, 10th – 13th cc., Overall View in the 1900s.

The Monastery of Horomos in 2008. (Photo by S. Karapetian)

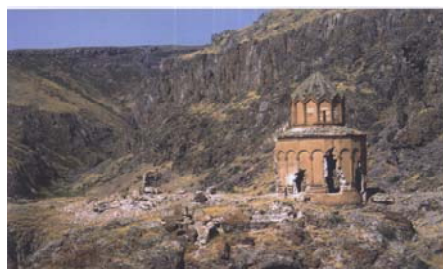
Cross Stones at the Cemetery of Julpha, 15th – 16th cc. (Photo by Z. Sargsian, 1987)

Soldiers of Azerbaijan's Army Devastating the Cemetery of Julfa. (Photo by S. Gevorgian Taken from the Territory of Iran, 2005)

The Monastery of Khtskonk, 10th – 11th cc. Overall View in the Early 20th century.

The Monastery of Khtskonk, 2000. (Photo by S. Karapetian)

The Holy Savior Church of Shirakavan, 890 – 914. (Photo of the 20th c.)

The Holy Savior Church of Shirakavan. Remaining Debris, 2006. (Photo by S. Karapetian)

Cathedral of Tecor, 478 – 490, Overall View in the Early 20th Century.

The Debris of Cathedral of Tecor, 1976. (Photo by J. Boll)

BIBLIOGRAPHY

1915–1965: Յուշամատեան Մեծ եղեռնի: Հրատարակութիւն «Զարթօնք» օրաթերթի, Բեյրութ, 1965:

Արեւմտյան Հայաստանի հուշարձանների վիճակը 1915 թ-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2010, N 2, էջ 2–64:

Բարբի Անրի, – 1919, Սարսափի երկրի մեջ, թրգմ. Մ. Շաշտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919:

Նարտրմեան Տ., – 2001, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894–1896 եւ 1915–1925 տարիներուն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2001:

ԺՇ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին, Երևան, 1950:

Կարապետյան Ս., Հայկական պատմական հուշարձանների վիճակը Հայաստանի հարեան երկրներում, «Հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությունը Հայաստանի Հանրապետությունում եւ արտերկրում: Կլոր սեղան, Երեւան-Օշական, 2008 թ. դեկտեմբերի 2–6», Երեւան, 2009, էջ 88–91:

Մանր ժամանակագրություններ: XIII–XVIII դդ.: Հատոր 1: Կազմեց՝ **Վ. Ա. Հակոբյան**: Երեւան, 1951:

Յովսէփեան Շ., Մշակութային եղեռն, Թեհրան, 2006:

Սամուել Անեցի, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898:

Jugha. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azeri Authorities between 1998 and 2003, RAA, Beirut, 2006, p. 3–15.

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

*Պրոֆ., ճարտարապետության դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
muradhasratyan@rambler.ru*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՈՉՆՉԱՅՈՒՄԸ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
(XI–XX ԴԴ.)**

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հայ ճարտարապետությունը դարերի ընթացքում մեծապես տուժել է Հայաստան ներխուժած օտար նվաճողներից (պարսիկներ, արաբներ, թաթար-մոնղոլներ, թուրքեր), որոնք հիմնականում ավերել են երկրի վանքերն ու եկեղեցիները, որոնցից շատերը հանդիսանում են համաքրիստոնեական մշակույթի գլուխ-գործոցներ:

Հայ պատմիչները և ժամանակագիրները հաղորդել են արեւելքից Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա ներխուժած թուրքական տարրի անհանդուրժողականության մասին երկրի տերերի, տվյալ դեպքում՝ հայերի, մշակութային արժեքների (ճարտարապետական կառույցների, արվեստի գործերի, ձեռագրերի) նկատմամբ:

Այդ մասին առաջին տեղեկությունները պարունակում են XII դ. պատմիչ Մամուել Անեցու և XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու աշխատությունները:

Հայկական եկեղեցիների և վանքերի՝ թուրքերի կողմից իրականացված ավերումների մասին հատկապես տեղեկությունները բազմաթիվ են ձեռագրերի հիշատակարաններում և Մանր ժամանակագրություններում:

XVI դ. Երևանը գրավելուց հետո թուրքերի կողմից քաղաքի եկեղեցիները քանդելու մասին հիշատակվում է Յոհանեսիկ վարդապետի «Համառոտ պատմություն» մեջ «Ի ՌԼԲ (1583)... հրաման եղեւ ի Մուրատ Խոնդկեարէն գորապետաց եւ գորաց իւրոց՝ ելանել ի վերայ Երեւանայ եւ առնուլ զնա: Եւ եկին իսկ եւ աւերեցին եւ բազում եկեղեցիք քակեալ՝ զքարինս ի շինումս բերդին տանէին...»:

1894–1896 թթ. Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի իրագործած հայ բնակչության կոտորածները զուգակցվեցին հարյուրավոր վանքերի ու եկեղեցիների ավերումով: Այդ եղեռնի ականատես ֆրանսիացի Անրի Բարբին գրում է, որ մոտ 300000 հայ զոհվեց Աբդուլ Համիդի դահիճների կողմից, 2500 բնակավայրեր ավերվեցին և 568 եկեղեցիներ ու վանքեր քանդվեցին կամ մզկիթի վերածվեցին:

1909 թ. տեղի ունեցան հայկական Կիլիկիայի կոտորածները, երբ 30000 հայ սպանվեց երիտթուրքերի մեղսակցությամբ, հրկիզվեցին ու ավերվեցին Ադանայի, Տարսոնի, Սիսի, Հաջնի և այլ վայրերի բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը:

1915 թ. Մեծ եղեռնի ժամանակ և դրան հաջորդած մի քանի տարվա ընթացքում կողոպտվեցին, հրկիզվեցին, ավերվեցին գրեթե բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, այրվեցին դրանց գրապահոցները՝ հարյուրավոր մագաղաթե ձեռագրերով և հնատիպ գրքերով, հափշտակվեցին եկեղեցական իրերը, այսինքն ոչնչացրեցին դարերի ընթացքում ստեղծված, հավաքված հայ մշակույթի անթիվ գանձերը, որոնք համամարդկային մշակույթի կարեւոր բաղկացուցիչ մասն էին:

Նյութական մշակույթի ոչնչացումը, առաջին հերթին ճարտարապետական կառույցների՝ տվյալ դեպքում հայկական վանքերի ու եկեղեցիների հիմնահատակ ավերումը նպատակ ուներ Թուրքիային անցած պատմական Հայաստանի հայաթափված տարածքից ջնջել հայկական ամեն մի հետք:

1950–60-ական թթ. վերստին սկսվում է հայկական հուշարձանների ծրագրված ոչնչացումը: Պայթեցումներով ավերվում են ինչպես բնակավայրերում դեռևս կանգուն տաճարները, այնպես էլ քաղաքներից ու ավաններից հեռու գտնվող վանական համալիրները:

1960-ական թթ. կեսից արևմտաեվրոպական գիտնականները (առաջին հերթին Ֆրանսիայից և Իտալիայից), գիտարշավներ են սկսում Արևմտյան Հայաստան, ուսումնասիրելով և աշխարհի գիտական հանրությանը ներկայացնելով հայկական ճարտարապետական հուշարձանները, դրանց աղետալի վիճակը, ընդգծելով այդ կոթողների համամարդկային արժեքն ու նշանակությունը: Այս բոլորը ստիպում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին արձագանքել և 1974 թ., հիմնվելով իր ունեցած սահմանափակ աղբյուրների վրա, պաշտոնապես հայտարարություն կատարել Թուրքիայի տարածքի հայկական հուշարձանների վերաբերյալ:

Ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում կանգուն 913 վանքերից ու եկեղեցիներից ավերվել ու ոչնչացել են 464-ը, 252-ը փլատակ են, իսկ 197-ը շուտափույթ նորոգման կարիք ունեն:

Թուրքիայի հանրապետության տարածքում հայկական հուշարձանների ավերումը շարունակվեց նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հաղորդումից հետո: Այդ գործընթացին մասնակցեց նաև թուրքական բանակը՝ մի շարք դեռևս կանգուն եկեղեցիներ ու վանական համալիրներ թիրախ դարձան զինավարժությունների ժամանակ հրետակոծության համար:

Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր վանքային համալիրները, որոնք խոշոր մշակութային կենտրոններ էին, իսկ շատերը՝ անսամբլային ճարտարապետության գլուխ-գործոցներ, ավերվեցին ռաբակոծություններով, պայթեցումներով, օգտագործվեցին որպես «քարհանք» մտակա թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերի բնակիչների համար:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանի դեմ-դիմաց, Անիի մոտ, Ախուրյանի աջ ափին X դ. հիմնված Հռոմոսի վանքը, ծաղկում ապրած XIII դ., միջնադարյան նշանավոր կրոնական և մշակութային կենտրոն էր, որն այսօր լրիվ ավերակ է, անհետացել են այստեղ թաղված Բագրատունի արքաների գերեզմանները:

Անի-Շիրակի ճարտարապետական ստեղծագործական դպրոցի լավագույն համալիր Խժկոնքի վանքի X-XI դդ. հինգ եկեղեցիներից չորսը պայթեցվեցին 1962 թ. թուրք իշխանությունների կողմից: Համալիրից մնացել է միայն Ս. Սարգիս եկեղեցին (1027 թ.) վթարային վիճակում:

Շիրակում ավերակ է դարձել XI դ. նշանավոր Բագնայրի վանքի համալիրը: Ծրագրված ավերվել են հատկապես Վասպուրականի և Տարոնի վանքերը:

Նշանավոր Նարեկավանքը (X–XI դդ.) հիմնովին ավերվել է 1950-ական թթ.: Գլխավոր՝ Ս. Մանդուխտ խոշոր, գմբեթավոր եկեղեցու տեղում մզկիթ են կառուցել և համալիրի տարածքում գյուղ հիմնել: Վանքից այժմ ոչինչ չի պահպանվել, անհետացել է Գրիգոր Նարեկացու դամբարանը:

Թուրքական իշխանությունները այժմ նոր ռազմավարություն են որդեգրել՝ նենգափոխել փաստական տվյալները, հայ մշակույթից օտարել դեռևս, թեկուզ ավերակ, հուշարձանները: Անին զբոսաշրջության շնորհիվ մեծ եկամուտ է բերում Թուրքիային: Եվ տպագրված բազմալեզու ուղեցույցներում, հուշարձանների մոտ դրված բացատրագրերում կեղծված են պատմական, փաստական տվյալները: Օրինակ, Անի քաղաքը ներկայացվում է ոչ թե հայկական, այլ բյուզանդական, ապա սելջուկյան, հետո վրացական: Քաղաքի բոլոր աշխարհիկ կառույցները՝ Ջաքարյան իշխանների երկհարկ պալատները, հյուրանոցը, քաղաքային բաղնիքը և այլն, ներկայացված են որպես «սելջուկյան», հայ մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի կառուցած շքեղ քանդակազարդ եկեղեցին՝ որպես «վրացական» և այլն: «Հայ» և «հայկական» բառեր իսպառ չեն հանդիպում: Անիում վթարային վիճակում է համաշխարհային ճարտարապետության գլուխ-գործոց Տրդատի կառուցած Մայր տաճարը:

Արևմտյան Հայաստանում միակ կանգուն և պահպանված հուշարձանը Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին է (915–921 թթ., ճարտարապետ Մանվել), որի կոսմետիկ նորոգումը թուրքական իշխանությունները հանրությանը 2007 թ. ներկայացրեցին որպես «հոգատարություն» հայկական մշակույթի նկատմամբ:

Ադրբեջանի իշխանությունները, օգտվելով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և միջազգային մյուս կազմակերպությունների անտարբեր վերաբերմունքից, իրականացրեցին իրենց իշխանության տակ գտնվող հայկական պատմական տարածքների արվեստի ու ճարտարապետության հուշարձանների մշակութային եղեռնը: 1988 թ. վերջերից, Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրման համար մղվող պատերազմի տարիներին ադրբեջանցիները թնդանո-

թային ու տանկային համագարկներով, պայթեցումներով հիմնահատակ ավերեցին հյուսիսային Արցախի և Գանձակի 28 վանք ու եկեղեցի:

Պատմական Հայաստանի Գողթան, Երնջակ, Ճահուկ գավառները Անդրկովկասում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո տրվեց նորաստեղծ Ադրբեջանին՝ «Նախիջևանի ինքնավար հանրապետություն» անվամբ, ինչը ճակատագրական եղավ այդ գավառների հայ բնակչության և հայկական ճարտարապետության ու արվեստի հազարավոր հուշարձանների համար:

Ըստ 1986 թ. տվյալների Նախիջևանի ԻՍՀՀ-ի տարածքում եղել է 200 վանք ու եկեղեցի, 60 մատուռ ու սրբավայր, 86 գերեզմանատներ՝ մոտ 23000 տապանաքարերով ու խաչքարերով: Միայն Ագուլիսում կայուն են եղել 12 եկեղեցի և Ս. Թովմա վանքի համալիրը:

Խաչքարային բացօթյա եզակի «թանգարան» Ջուղայի գերեզմանոցը, որտեղ պահպանվել էին միջնադարյան մեմորիալ արվեստի ավելի քան 4000 կանգուն խաչքարեր, խոյաձև տապանաքարեր, ադրբեջանական իշխանությունները 2005 թ. հիմնահատակ ավերել են, ջարդել հուշարձանները և լցրել Արաքս գետը:

Ջուղայի գերեզմանոցի հազարավոր խաչքարերի ոչնչացումը ադրբեջանական իշխանությունների իրագործած մշակութային եղեռնի անմարդկային, սակայն միայն մեկ դրվագն է: Ոչնչացվել են Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության տարածքի **բոլոր** հայկական վանքերն ու եկեղեցիները: Այդ պատճառով օտարազգիների մուտքը մոտ երկու տասնամյակ փակ էր դեպի Նախիջևան: Միայն 2005 թ. անգլիացի հետազոտող Սթիվեն Սիմին հաջողվեց այցելել երբեմնի հայկական բնակավայրերը: Նրա հայտնած տեղեկությունները ցնցող էին: Նա Ապրակունիսում Սուրբ Կարապետ, Շոռոթում՝ Սուրբ Հակոբ Հայրապետ հայտնի վանքերի համալիրների տեղում տեսել է միայն հարթեցված տարածքներ:

Նույն ճակատագրին են արժանացել Ագուլիսի եկեղեցիների հետ միասին Ս. Թովմա վանքը (Նաղաշ Հովնաթանյանի որմնանկարներով և մեծարժեք պատկերաքանդաքներով), Յղնայի Ս. Աստվածածին, Մեսրոպավանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Փառակայի Ս. Հակոբ Հայրապետ, Օծոփի Ս. Աստվածածին վանքերն ու բոլոր գյուղերի եկեղեցիները: Այդ ոճի-

րից հետո Ադրբեջանը հայտարարեց, որ Նախիջևանի տարածքում «հայկական հետք չկա և ընդհանրապես չի էլ եղել»:

Ամփոփելով, պետք է ասել, որ Թուրքիայի և Ադրբեջանի իրագործած ճարտարապետական և մեմորիալ հայկական հուշարձանների **զանգվածային** և **մեթոդապես** ոչնչացումը պատմական Հայաստանի տարածքում հիրավի հանցագործություն է համաշխարհային քաղաքակրթության նկատմամբ:

МУРАД АСРАТЯН

*Проф., доктор архитектуры
Член-корреспондент НАН РА
muradhasratyan@rambler.ru*

УНИЧТОЖЕНИЕ АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АРМЕНИИ ЧУЖЕЗЕМНЫМИ ЗАВОЕВАТЕЛЯМИ (XI–XX ВВ.)

РЕЗЮМЕ

Одна из важнейших областей армянской культуры – архитектура, на протяжении веков несла огромные потери от вторгавшихся в Армению чужеземцев (персов, арабов, татаро-монголов, турок), разрушавших в основном монастыри и церкви, многие из которых являлись шедеврами общехристианской культуры.

Первые описания этих событий мы встречаем в сочинениях историков Самуэла Анеци (XII в.) и Киракоса Гандзакеци (XIII в.), а также во множестве колофонов и в Малых хрониках.

О разрушении церквей после захвата Еревана турками в XVI в. пишет в своей «Краткой истории» Ованесик вардапет: «В лето 1032 (1583) пришел от Мурат Хондкеара приказ военачальникам и войску, идти на Ереван и захватить его, и они вошли в город, разрушили /его/ и, круша многие церкви, уносили камни на строительство крепости...».

Запланированные и осуществленные в 1894-96 гг. кровавым султаном Абдул Хамидом массовые убийства и погромы армянского населения сопровождались разрушением сотен монастырей и церквей. Свидетель этих событий француз Анри Барби пишет, что от рук палачей Абдул Хамида погибло почти 300000 армян, были разорены или обращены в мечети 568 церквей и монастырей.

В 1915 году, геноцид армянского населения достиг кульминации и в последующие несколько лет были разграблены, сожжены и разрушены почти все монастыри и церкви, сожжены хранилища, где были собраны сотни пергаментных рукописей и старинных книг, разграблено церковное имущество,

то есть были уничтожены создаваемые и хранимые на протяжении веков бесчисленные сокровища армянской культуры, представлявшие собой часть общечеловеческой культуры.

Уничтожение памятников материальной культуры, в первую очередь архитектурных сооружений, в данном случае разрушение до основания армянских монастырей и церквей имело целью стереть армянский след с уже очищенной от армян, отошедшей к Турции территории исторической Армении.

В 1950-60 гг. вновь начинается планомерно проводимое уничтожение армянских памятников. Были взорваны уцелевшие в некоторых населенных пунктах храмы, а также монастырские комплексы, находящиеся вдали от городов и поселений.

С середины 1960 годов западноевропейские ученые (прежде всего из Франции и Италии) предпринимают ряд научных экспедиций в Западную Армению, изучив и представив мировой научной общественности армянские архитектурные памятники, их катастрофическое состояние на текущий момент, подчеркивая общечеловеческую ценность и значение этих образцов. Все это заставило ЮНЕСКО отреагировать и в 1974 году на основании своих (хоть и очень ограниченных) источников ЮНЕСКО делает официальное заявление по поводу находящихся на территории Турции армянских памятников.

Однако, разрушение армянских памятников на территории Турецкой Республики продолжалось и после заявления ЮНЕСКО. В этих действиях принимает участие также турецкая армия, ряд уцелевших церквей и монастырских комплексов были использованы в качестве мишеней для артобстрелов во время учений.

Близ Ани, прямо напротив границы Республики Армения, на правом берегу реки Ахурян находится основанный в XI в. монастырь Оромос, являющийся значительным средневековым религиозным и культурным центром, пережившим расцвет в XIII в. Центричная четырехстолпная композиция притвора главной (Св. Ованнеса) церкви комплекса (1038 г.), стала основным типом армянских притворов и церквей XI-XIII вв. Ныне комплекс полностью разрушен, уничтожены могилы похороненных здесь царей Багратидов.

Четыре из пяти церквей монастыря Хцконк (X-XI вв.) – лучшего комплекса Ани-Ширакской архитектурной творческой школы, были взорваны в 1962 г. турецкими властями. От комплекса осталась только церковь Св. Саргиса (1027 г.), но и она в аварийном состоянии.

В Шираке обращен в развалины знаменитый комплекс монастыря Багнайра (XI в.). По действующему плану разрушены до основания монастыри в частности Вапуракана и Тарона.

Знаменитый Нарекаванк (X-XI вв.) был полностью разрушен в 1950 г., на месте масштабной купольной церкви Св. Сандухт была построена мечеть, а на месте комплекса было основано село. От монастыря сегодня ничего не осталось, уничтожена также могила Григора Нарекаци.

Ныне турецкие власти взяли на вооружение новую стратегию: подменяя фактические данные, отчуждают от армянской культуры все, даже пребывающие в развалинах, армянские памятники.

Ани, благодаря туристическим посещениям, приносит Турции большой доход. В печатающихся на разных языках путеводителях, в помещаемых рядом с памятниками информационных приложениях всегда фальсифицированы исторические и фактические данные. Например, город Ани представлен не как армянский, а как византийский, затем сельджукский, затем грузинский. Все светские городские строения: двухэтажный дворец князей Закаряннов, гостиница, городская баня и т.д. представлены как «сельджукские», построенная армянским меценатом Тиграном Оненцем, украшенная рельефами великолепная церковь – как «грузинская» и т.д. Слова «армянин» «армянский» и т.п. вообще изъяты из лексикона. В Ани в аварийном состоянии находится архитектурный шедевр – Кафедральный собор, построенный Трдатом.

Единственный сохранившийся в Западной Армении в удовлетворительном состоянии памятник – церковь Сурб Хач (св. Креста) (915-921 г., архитектор Манвел), косметический ремонт которой предпринятый турецкими властями в 2007 г., представлен всем как «забота» об армянской культуре.

Азербайджанские власти абсолютно откровенно, пользуясь безразличием ЮНЕСКО и других организаций, открыто осуществляют уничтожение памятников культуры и архитектуры, находящихся на отошедших к ним исторических армянских территориях. Начиная с 1988 г., за годы борьбы Нагорного Карабаха за свободу, азербайджанцы ударами артиллерии и танков до основания разрушили 28 монастырей и церквей северного Арцаха – Гандзака.

Исторические гавары Армении – Гохтан, Ернджак, Джахук после установления в Закавказье Советской власти были отданы под названием Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики новообразованию Азербайджан, что явилось роковым фактом как для армянского населения, так и для тысяч памятников армянской архитектуры и искусства этого края.

Согласно данным 1986 г. на территории Нахичеванской АССР было 200 церквей и монастырей, 60 часовен и святылец, а также 86 кладбищ с находящимися там примерно 23000 надгробных памятников и хачкаров. Только в Агулисе действовали 12 церквей и монастырский комплекс Св. Фомы.

Джугинское кладбище, этот уникальный музей хачкаров под открытым небом, было уничтожено до основания азербайджанским правительством, памятники разбиты и сброшены в реку Аракс.

Уничтожение тысяч джугинских хачкаров, осуществленное азербайджанской властью – лишь один эпизод бесчеловечного культурного геноцида. Одновременно были разрушены все армянские церкви и монастыри, расположенные на территории Нахичеванской АССР. По этой причине въезд в Нахичевань для иностранцев на протяжении 20 лет был закрыт. Лишь в 2005 г. английскому исследователю Стивену Симу удалось посетить бывшие армянские территории. Опубликованные им сведения оказались потрясающими. На месте известных монастырских комплексов Св. Карапета в Апракунисс, Акопа Айрапета в Шороте он увидел территорию, выровненную бульдозерами.

Та же судьба, что и церкви Агулиса, постигла и монастырь Св. Фомы (вместе с фресками Нагаша Овнатаняна и ценными рельефами), монастыри Св. Богородицы в Цгна, Св. Григора Лусаворича в Месропаванке, Св. Акопа Айрапета в Парака, Св. Богородицы в Оцопе, а также церкви всех сел. После этого преступления Азербайджан заявил, что на территории Нахичевана «нет армянских следов и никогда не было».

Обобщая, скажем, что массовое и методичное уничтожение архитектурных и мемориальных памятников на территории исторической Армении, осуществляемое Турцией и Азербайджаном, является очевидным преступлением против человеческой цивилизации.